

בין חירות למשבר זהות בעידן פוסטמודרני

הרב נתנאל אריה

ראשי פרקים:

חג הפסח כדגל חרות עולמי
שלח את עמי ויעבדוני
על חירות חיובית וחירות שלילית
בין חופש לחירות
החירות של סארטר
בין סארטר לרא"ה
בין חרות למשבר זהות בספרות ילדים

חג הפסח כדגל חרות עולמי

החרות היא יסוד מוסד לכל תפיסת העולם הישראלית. דומה שאין עוד בעולם חברה דתית המקדשת את החרות כמוטיב מרכזי של גאולת הנפש והאומה כמו בעם ישראל. הנצרות בתפיסת "החטא הקדמון" מדגישה את שפלות האדם וחוסר יכולתו לגאול את עצמו מכבלי החטא, האסלם מדגיש את גבורת האל וכניעתו המוחלטת של האדם אל מול הכביר.¹ אך אנו מתייחסים לרבש"ע לא רק כעבדים, אף לא רק כבנים, כי אם כאחים תאומים וכרעיה: "אַחֲתִי רַעֲיָתִי יוֹנָתִי תַמְתִּי - רַבִּי יֵנְאִי אָמַר: תְּאֻמָּתִי. כְּבִיכּוֹל לֹא אֲנִי גְדוֹל מִמֶּנָּה, וְלֹא הִיא גְדוֹלָה מִמֶּנִּי!" (שהש"ר, ה). התיאור של מערכת היחסים עם האל כשותפות שוויונית ועמוקה, מבטאת באופן נהדר את מלוא היקף הבחירה ועומק יסוד החירות האנושית.

1 ה"תפכיר" הוא המונח הערבי לביטוי "אללה אַכְבֵּר". זהו ביטוי מוסלמי נפוץ בשימוש בהקשרים רבים, שעניינם ביטוי לכוחו של הא-ל, לשם כניעה מפניו.

הרב קוק בפתגמו לחודש ניסן כתב: "יציאת ישראל ממצרים תישאר לעד האביב של העולם כולו" (מגד ירחים, תרע"ד). רוצה לומר, המאורע של יציאת מצרים אינו רק אירוע פרטי, המציין את שחרורנו הלאומי בלבד, אלא הוא יסוד מכונן ומקור השראה לתנועות שחרור רבות בעולם. מאורע שהטביע את חותמו, והטמיע את שאיפת החרות באנושות כולה. דוגמה חיה לכך ניתן לראות במאבק השחורים לשוויון וחירות שפרץ בארצות הברית בשנות החמישים, וסימתם הייתה "Let my people go". באחד מנאומיו המפורסמים והמזהירים השתמש מנהיגם הדגול, מרטין לותר קינג, בסיפור יציאת מצרים כפרפרזה למאבקם:

ישנו משהו בנשמה שזועק לחופש... אנשים אינם יכולים להסתפק במצרים, ובשלב כלשהו הם נעמדים וזועקים להגיע לארץ כנען... אך החירות לעולם אינה ניתנת לאדם באופן וולונטרי ללא מאמץ... היא מושגת בעבודה קשה ובעמל. היא מושגת בשעות של ייאוש ושל אכזבה. זהו הסיפור הארוך של היציאה ממצרים: לפני שתגיעו לכנען יהיה לכם ים סוף לחצות, יהיה את הלב הכבד של פרעה להתעמת איתו, ויהיו הרי הרוע וגבעות הגורל שבמדבר להתמודד עמם. ואפילו כשתגיעו לארץ המובטחת, יש בני ענקים בארץ. מה שיפה זה שיש כמה אנשים שהיו כבר בארץ המובטחת. הם ריגלו שם וקבעו: למרות שיש בני ענקים "עלה נעלה וְיִרְשְׁנוּ אֹתָהּ כִּי יָכוֹל נוֹכַח לָהּ!". (מרטין לותר קינג, ארה"ב, 1957)

אעפ"כ אנו ערים לעובדה שדווקא תביעת החופש והחרות היא אחד המוקדים המנטליים המרכזיים הנמצאים בעימות בין חברה מודרנית ליברלית לבין חברה יהודית מסורתית. בחברה ליברלית החופש וזכויות הפרט נתפסים כערכים החשובים ביותר, אך חברה מסורתית מקדשת את המחויבות. התפיסה הפוסטמודרנית מוחקת כל זהות שורשית של האדם, וגורסת כי האדם יכול וראוי להיות כל מה שהוא רוצה להיות. בעוד שחברה מסורתית טוענת, כי על האדם להיות נאמן לזהות העצמית שטבע בו הבורא. הבה ננסה לבחון את שורשי העימות, לעמוד על השלכותיהם, ולהתבונן אם יש כאן אך ורק תפיסות מנוגדות או אולי גם מקום להפריה הדדית ולהשלמה.

שלח את עמי ויעבדוני

אם נתבונן על מושג החופש והחירות כפי שהתגלה ביציאת מצרים, נראה כי כבר במישור העובדתי יציאת מצרים אינה רק סיפור מכונן של שחרור עבדים, אלא הליך מורכב ורב ממדי; שחרור עבדים לחופשי, צעידה לקבלת יעוד רוחני במעמד הר סיני, והקמת ממלכה ערכית בארץ המובטחת. מבחינה זו קריאתו של לותר קינג

ודומיו "שֶׁלַח אֶת עַמִּי" קטועה היא, ואינה משקפת אלא צד אחד של המטבע. קריאתו השלמה של משה הייתה: "שֶׁלַח אֶת עַמִּי וְיַעֲבֹדְנִי" (שמות ט, א). כיוצ"ב קראו חז"ל את הפסוקים במתן תורה: "וְהִמְכַתֵּב מִכְתָּב אֶל־לֵהִים הוּא חֲרוֹת עַל הַלְּחַת" (שמות לב, טז), ודרשו באופן מפתיע לא חרות אלא חרות: "שאינן לך בן חורין אלא מי שעוסק בתלמוד תורה" (אבות ו, ב). הווי אומר שלא נשלמה חירותנו ביציאת מצרים אלא בקבלת התורה. כך שורר ריה"ל: "עבדי הזמן עבדי עבדים הם/ עבד ה' הוא לבדו חופשי/ על כן בבקש כל אנוש חלקו/ חלקי ה' אמרה נפשי".

היציאה ממצרים היתה כמובן השתחררות מדיכווי ועבדות פיזית, אך גם תהליך ארוך ומורכב של שחרור מנטלי. היה זה תהליך בעל היבטים רבים; החל בחשיפת מבטו של העם ליד ה' הפועלת בכל המרחב המצרי, דרך התבגרותו של העם עד להיותו מסוגל לגלות יחס תובעני כלפי אדוניו, ולבקש כלי כסף וכלי זהב וביגוד, ולבסוף בהיותו מסוגל לשחוט את האליל המצרי, ולצבוע את מזוזות ביתו בדמו. זהו תהליך ארוך של השתחררות פנימית, המתחיל אמנם בשחרור משעבוד וכפייה, אך ממשיך בגיבוש אישיותי עצמי, ומסיים בבחירה בייעוד ערכי משמעותי.

על חירות חיובית וחירות שלילית

בהגות המודרנית נוהגים לאַזְכֵּר הבחנה זו שבין שני ממדי החרות בשם ישעיהו ברלין. במאמרו "שני מושגים של חירות", אותו הרצה ברלין בקבלת משרת פרופסור באונברסיטת אוקספורד (1958), הגדיר זאת כהבדל שבין "חירות חיובית" לבין "חירות שלילית". את החירות השלילית הגדיר כהעדר שעבוד וכפייה, וחופש מכל אילוץ חיצוני. ואילו את החירות החיובית הגדיר כיכולת האדם לבחור באופן משמעותי על מנת לממש את עצמו, להגשים את ייעודו. בניסוח מקוצר מוזכרת הדבר כהבחנה שבין "חירות מ" לבין "החירות ל".²

ישעיהו ברלין שנחשב לאחד מההוגים הליברליים הגדולים של המאה ה-20, והתפרסם במידה רבה גם בזכות הבחנה מעמיקה זו, נולד בריגה כבן למשפחה של

2 ראו עוד ספרו: ארבע מסות על חירות (עברית: יעקב שרת), ת"א תשל"א.

חסידי חב"ד. דומני שלא אטעה אם אומר ששורש הבחנתו נעוץ בגרסת ינקותו, ומעוגן עמוק בתוככי ההגות היהודית בה צמח.

כחמש עשרה שנים קודם לכן, תוך כדי אָמִי השואה, התרחשה בגטו קובנה דרמה אמונית עוצמתית, שתועדה ע"י הרב אפרים אשרי בספרו "ממעמקים". הרב מתאר תפילת שחרית בגטו, בה שליח הציבור היה אומר את ברכות השחר, ובהגיעו לברכת "שלא עשני עבד", קרא הלה מידי יום בקול מר לרבש"ע היאך יכול עבד הנתון לחרפה ולמרמס לברך ולומר: "שלא עשני עבד" הלא לצחוק ולעג יהיה, הלא זוהי אמירה שאין מאחוריה כוונת אמת?! כך היה חוזר וזועק מידי יום ביומו, ורבים מן הקהל הצטרפו עמו!

הרב ענה לקהילתו תשובה הלכתית היונקת מהגות עמוקה, בה מתבררת, לגודל האבסורד, משמעות החירות דווקא באותן שעות אפלות. ראשית הביא ראיות קדומות שכוונת ההודאה בברכה זו, אינה עוסקת בחופש מעבדות פיזית אלא בחופש הרוחני הפנימי, ובמצפן אותו קנינו לעד ביציאת מצרים. זהו עולם ערכי אישי ופנימי בו אף יד אינה יכולה לשלוט, ואף אדם אינו יכול לשעבד, וסיים את דבריו כך:

לכן אמרתי לשואלי, כי חס ושלום להם לבטל ברכה זו... ואדרבה דווקא כעת חובה עלינו לברך ברכה זו. למען יכירו אויבנו ומנדינו, שלמרות שאנו נתונים בידם לעשות בנו כרצונם הרע, בכל זאת אנו רואים את עצמנו כבני חורין הנתונים במצור ובשביה, וקרובה ישועתנו לבוא וגאולתנו להיגלות!³

הווי אומר, מעבר להבחנה שבין חירות חיובית לשלילית, ישנו הבדל עמוק בין שני ממדי חירות; בין חירות חיצונית לבין חירות תודעתית, ובין עבדות פיזית לעבדות מנטלית. ניתן להגביל את החופש האנושי, ולשלוט בגופו, אך חירותו של האדם נמדדת בתודעתו. באופן פרדוקסאלי דווקא במציאות חשוכה, בתוככי התופת והדיכוי, יכולה להתבטא החירות האנושית ביתר שאת, באופן בו מגיב האדם באופן בטוח ומשוחרר למציאות העגומה בה הוא נתון!

3 שו"ת ממעמקים ח"ג, ניו יורק תשי"ט, סי' ו, עמ' נו. ראו עוד כיוצ"ב זוהר שמות מ, א.

בין חופש לחירות

בשפה האנגלית כמו בעברית נראה שקיים הבדל בין המינוח חופש למינוח חירות. השימוש במילה האנגלית המקורית Freedom מציין פעמים רבות חופש מכפייה ומכבלים פיזיים ומטפוריים (חופש שלילי), בעוד ששימוש במילה הלטינית Liberty מציין בעיקר חירות לממש ציפיות (חופש חיובי). אך התחקות מעמיקה ורחבה אחר שימושי הביטויים מראה שהבדלים אלו אינם מוחלטים, וכפל המילים אינו מבטא בהכרח שוני במשמעות, אלא נעוץ בעיקר במקורם השונה של המילים.⁴

גם בעברית יכולים אנו למצוא את המילים "חופש" ו"חירות" כמילים מקבילות, המשמשות זו בהגדרתה של זו, אך התחקות אחר השימושים הקדומים של השפה מגלה כי כבר ברבדי השפה הקדומים, ולא רק במאוחרים, יכולים אנו למצוא הבחנה ניכרת וברורה ביניהם.⁵

המילה חופש בהטיותיה השונות מבטאת בעיקר שחרור משעבוד גופני. כגון: "שש שנים יעבד ובשבעת יצא לחפשי" (שמות כא, ב), וכן: "התר אגדות מוטה ושלח יצוצים חפשים" (ישעיהו נח, ו). המילה חירות אינה רק המינוח הארמי המקביל לחופש כמו בהגדה: "הוציאנו מעבדות לחירות" וכן "לשנה הבאה... בני חורין", אלא זוהי מילה בשימוש עברי מקראי כגון: "וְיָאֵת כָּל חֲרֵי יְהוּדָה וִירוּשָׁלַם" (ירמיה כז, כ), "חֲרֵי יְהוּדָה" (נחמיה ו, יז) ומשמעותה בן אצולה אציל נפש כגון: "אֵי לָךְ אָרֶץ שְׂמֵלֶכָךְ נָעַר וְשָׂרֶיךָ בְּבֶקֶר יֹאכְלוּ, אֲשֶׁרֶיךָ אָרֶץ שְׂמֵלֶכָךְ בֵּן חוֹרִים" (קהלת י, יז). בהטייה לארמית נתקבל צירוף המילים "בן חורין" בסיומת הנו"ן הארמית במקום המ"ם העברית. אם כן האטימולוגיה מוֹרָה שהביטוי "חופש" מכוון לצד הפיזי חיצוני, ואילו הביטוי "חירות" מכוון למינוח גבוה יותר, וממילא ניתן להתפרש לא רק במשמעות פיזית חיצונית אלא במשמעות ערכית פנימית.

4 המילה Liberty הושאלה מצרפתית בימי הביניים. בצרפתית liberté זה חופש כמו Freedom האנגלי. בלטינית libertas זה חופש, liber חופשי. Freedom היא מילה אנגלית שורשית, כלומר ממוצא גרמני. באנגלית עתיקה זה freo חופשי, פטור, ללא כבלים. מקור הדברים במאמרו של מתיו פליימינג (Matthew Flaming), "על סוגים שונים של חופש". ראו אצל הבלשנית תמר גינדין, <https://www.thmrsite.com/?p=1113>, 7.6.2010.

5 שלא כמו ששערה גינדין, כי השימוש במילה חרות הוא תעתיק ארמי מאוחר. ראה לעיל הע' 4.

הרב קוק (1865-1935) כמו רבים מהוגי דורו, עסק במקומות רבים מאד במושג החירות. במאמרו "חירותנו" (מאמרי הראי"ה, עמ' 157) כתב עשרות שנים קודם לישעיהו ברלין על שני גוונים של חירות, ובעצם אולי ניתן לומר כי הוא ניסח באופן רהוט את ההבדל שבין חופש לבין חירות:

ההבדל שבין העבד ובן החורין, איננו רק הבדל מעמדי, מה שבמקרה זה הוא משועבד לאחר, וזה הוא בלתי משועבד. אנו יכולים למצוא עבד משכיל שרוחו הוא מלא חירות, ולהיפך, בן חורין שרוחו הוא רוח של עבד. החירות הצביונית היא אותה הרוח הנישאה, שהאדם וכן העם בכללו מתרומם על ידה, להיות נאמן לעצמיות הפנימית שלו, לתכונה הנפשית של צלם א-להים אשר בקרבו, ובתכונה כזאת אפשר לו להרגיש את חייו בתור חיים מגמתיים שהם שווים את ערכם. מה שאין כן בבעל הרוח של העבדות, שלעולם אין תוכן חייו והרגשתו מעורים בתכונתו הנפשית העצמית, כי אם במה שהוא יפה וטוב אצל האחר השולט עליו איזה שליטה שהיא.

הווי אומר שהמושג "עבד" בעיקרו אינו סטטוס כי אם מהות אישיותית! ההבדל בין עבדות לחירות אינו נעוץ ביכולותיו הביצועיות של האדם אלא במהותו. כפי הנראה שונה היא הגדרת ה"חופש" מהגדרת ה"חירות". אדם חופשי הינו אדם שאינו כפוי על ידי גורם חיצוני, וחופשי הוא לפעול כרצונו. אך בן חורין הינו אדם החי תוך נאמנות לחפצו הפנימי, ואינו נתון לכל שעבוד הכופה את רצונו הפנימי. יש לשים לב שהרב מדגיש כי אותנטיות זו אינה מימוש משאלות לבו של האדם, אלא צמידותו בהופעת חייו לזהותו הרוחנית, כמי שנברא בצלם אלוהים.

זוהי הבחנה חשובה מאוד, כי היא מגדירה שלא כל מימוש של נטיה או תחושה אישית, יש בבחינת מיצוי החירות העצמית, אלא ישנה אמת עקרונית אובייקטיבית, שאותה אנו נדרשים לממש. במקום אחר במאמרי הראי"ה (עמ' 164-163), במאמר הנקרא "בין עבדות לחירות", עומד הרב על הסכנה הרובצת לפתחו של כל שוחר חירות:

לא מלאכה קלה היא גם כן ההכרה של מושג החירות במילואו והיקפו, עד כדי הברור להיות נקשר בחירות של אמת ולא להיכשל בחירות מזויפת, שהיא הרבה גרועה ושפלה מכל עבדות. הדבר הזה נוהג בכל איש פרטי באופיו המיוחד, ובאורח חייו המעשיים והמחשבתיים, ונוהג באופן יותר עליון ויותר כללי באומה בכללותה. וכשאנו בודקים את החמץ לאור הנר אנו בודקים ג"כ את חדרי הלב, לבער אחרי חומצת העבדות... בין של אותה העבדות הגלויה, המשפילה את הוד הנפש ומעכירה

את אצילות הרוח, ובין אותה העבדות הכמוסה, המזדייפת על ידי צבעים מזויפים של חירות, שְׁטָחִי טפל מתעים על ידם את ההמון העיור.⁶

הבחנה זו ראויה להיות מקובלת אצל כל בר דעת, שהרי כל מי שאינו תופס את המציאות באופן בנאלי, מודע לכך שהחירות בתפיסתה הפשטנית עלולה להוביל לאחת מהשתיים; או לאנרכיזם רעיוני ושקיעה בתרבות צריכה רדודה והדוניסטית. או ברמה גבוהה יותר לתפיסה שגויה של מהות המציאות, דהיינו מיהו האדם ומה עניינו בעולם. לא כל תחושה אותנטית היא מכוונת בהכרח. כיוון שחירות היא נאמנות לתוכן העצמי הפנימי של האדם, ממילא היא אינה מתממשת מתוך אנרכיה רעיונית, אלא דווקא מתוך משמעות פנימית השואבת מתוך מקור רחב ונצחי.⁷

החירות של סארטר

ז'אן פול סארטר (1905-1980) הוא דמות מפתח בהגות האקזיסטנציאליסטית שצמחה במאה ה-20. ביחס לאמונות הדתיות דעתו הייתה קיצונית. הוא סבר שאמונה באלוהים היא בבחינת שאלה ללא תשובה. ממילא גם אין קיום לכל החוקים הדתיים, שהרי ללא מקור אלוהי גם לא קיימים חוקים אלוהיים, והמסקנה המתבקשת מכך היא שגם אין טוב או רע מוחלטים.⁸ הוא הטיל ספק בכל, חוץ מבשני דברים: שהאדם קיים וקיומו חופשי. על כן הוא דחק באדם להיות חופשי, לבחור את דרך חייו מתוך אמונתו הפנימית, ולקבל את העובדה שתוצאות מעשיו הן באחריותו הבלעדית.

את שיטתו הרצה בין השאר במאמר קצר וחשוב שנקרא "אקזיסטנציאליזם הוא הומניזם" (1945). המאמר נכתב לאחר מלחמת העולם השנייה, כאשר האנושות חווה שֶׁבֶר גדול בו "אין עמוד אש, אין שוטר קוסמי". הוא הניח שהמפתח להבנת ההגות האקזיסטנציאליסטית נמצא בקבלת העיקרון כי "הקיום קודם למהות". דהיינו,

6 ע"פ יחזקאל יג, יא "אמר אל טחי תפל ויפל". ובמלבי"ם: אמור לאותם אשר טחים תפל, הלא הוא מצד עצמו מוכן ליפול ובלתי מתקיים.

7 הרחיב וביאר זאת בטוב טעם תומר פרסיקו אף למבטו כמי שאינו שומר תורה ומצוות. ראו מאמרו הקצר "החופש הפנימי, מעבדות לחירות חיובית", ידיעות אחרונות, 17.4.2016, ודיון נרחב בצדדים השונים בבלוג "לולאת האל", למה היהדות חשובה לנו, 7.2011.

8 בשמו: "האתאיזם הוא משימה אכזרית וארוכת טווח. אני סבור שמילאתיה עד תום!..."

הקיום האנושי קודם לקבלת משמעות בחיים, שכן המהות האנושית נוצקת ומתהווה ע"י סך בחירותיו של האדם לאורך חייו. ובלשונו של סארטר: "האדם קודם למהות פירושו - שהאדם ראשית כל קיים, פוגש את עצמו, מפציע בתוך העולם, ורק לאחר מכן הוא מוגדר".⁹ דרך אגב, בת זוגו, סימון דה בובואר, טענה בספרה "המין השני" (1949) בדומה לכך אך במשוואה הפוכה. לדבריה: "אישה לא נולדת אישה, אלא נעשית אישה". דהיינו אין מהות נשית, אלא זו הבנייה תרבותית שנכפתה על המין השני ע"י המין הדומיננטי. לדעתה וודאי צודק סארטר מבחינה מופשטת, אך חיצונית ביקורתה הופנו לכך שבמציאות ישנם רבים שבחירה חופשית זו אינה באמת מנת חלקם, בשל תפיסות תרבותיות אינטרסנטיות.

מאמרו של סארטר ספג ביקורת כבדה מכיוונים רבים. הוא הואשם בהובלה לניהיליזם, לאנרכיה ולחוסר אפשרות לחרוץ משפט. עוד נטען כלפיו כי זוהי תפיסה פסימיסטית מאוד. אלא שסארטר הגיב בצדק ואמר שאם מוסכם שהאדם יכול לבחור הכל, ובכל מעשה ומעשה שהוא עושה נמצאת בידו האחריות לכונן מציאות עולמית, הרי הוא יכול לעשות הכל באופן חיובי, וזהו בעצם אופטימיזם אדיר! מבחינה מעשית אין ספק שאובדן מצפן ערכי ובחרנות קיצונית גורמת פעמים רבות בפועל לפסימיזם, ייאוש ואובדנות. אך מבחינה מהותית תגובתו של סארטר מובנת מאוד.

בין סארטר לראי"ה

אם נשווה את מושג החירות של סארטר לזה של הרב קוק, נבחין כי אלו הן תפיסות קוטביות ממש. בעוד שהרב קוק הגדיר את החירות כנאמנות לזהות הפנימית של האדם, סארטר הגדירה כיכולת לכונן ולעצב את זהותנו באופן תמידי. תפיסת חירות זו של סארטר היא בהחלט רעיון בעל פוטנציאל עצום ובשורה מפעימה. ומנגד דווקא הרעיון של צמידות לזהות קבועה יכולה להיתפס כמקובעת, דכאנית ואפורה. הבחירה האנושית אצל סארטר היא אינסופית ודינמית ולא שבלונית וקבועה, בעוד

9 "אקזיסטנציאליזם הוא הומניזם", (תרגום חדש ואחרית דבר: עירן דורפמן), הוצאת כרמל 2014, עמ' 12.
בסגנון ספרותי ראו בספרו "גיל התבונה" (1978).

שהבחירה אצל הראי"ה הינה לכאורה בעצם רק אימוץ תודעתי, והזדהות עם מהות בלתי משתנה ופרדיגמה ערכית קבועה.

בלא לבטל את בשורתו העוצמתית של סארטר, אומר שיש להיזהר מלטעות בהצגה פשטנית ורדודה של הגישה האותנטית. אכן נאמנות לעצמיות הפנימית אינה מימוש כל העולה על לבו של האדם, ויש בה בהחלט מחויבות לאמת עליונה קבועה ונצחית, אך יש לזכור כי זוהי קריאה לאדם שיהיה נאמן בהופעת חייו לזהותו כמי שנברא בצלם אלוהים, והארה זו של נשמתו של האדם הרי היא עולם אינסופי, כדברי הרב קוק במקום אחר:

כל אדם צריך לדעת, שקרוי הוא לעבוד על פי אופן ההכרה וההרגשה המיוחד שלו, על פי שורש נשמתו, ובעולם זה, הכולל עולמים אין ספורות, ימצא את אוצר חייו... הוא צריך לרכז את חייו בעולמותיו הוא, בעולמות הפנימיים שלו, שהם לו מלאים כל ומקיפים את כל... ובהיותו צועד בדרך חיים בטוחה זו, במסלולו המיוחד, באורח צדיקים המיוחד שלו, ימלא גבורת חיים ועליונות רוחנית, ואור ד' עליו יגלה, מהאות המיוחד שלו בתורה, יצא לו עזו ואורו.¹⁰

בהצגת האנושי והמוגבל כבעל עוצמה ללא גבול, וכמי שביכולתו להיות לבדו המצפן של עצמו, יש דמיון חסר ביסוס. דווקא באופטימיזם הבנאלי שבכוח האדם לפתח מכוח בחירתו הכללית פרדיגמה ערכית שלמה, יש מצג שווא ומידה לא מבוטלת של יהירות ונאיביות. לא זו בלבד אלא שבחרנות חסרת גבולות והעדר זהות אותנטית, אף חותרת במודע תחת יסודות הקיום הלאומי, בפרקה כל זהות ייחודית מוקדמת; זהות מגדרית או זהות ייחודית לאומית, והעמדת הכל על היסוד האנושי הבסיסי והכללי. יתירה מכך היא גם חותרת בלא מודע גם תחת יסודות הקיום האנושי הערכי. הרי אנו רואים כיצד בעולם המערבי של ימינו בו אין מסורת ברורה ועוגן ערכי, כוחות השוק מזמינים להיכנס למעגל בלתי נגמר של גירוי ופיתוי, שיש מי שכינה "מכונת העונג הפוסטמודרנית",¹¹ כלומר מכניזם משומן המתמחה בפיתוי החברה לקנות ולאכול, לצפות ולשדרג הכל כמה שיותר בגדול, ומבקש לשכנע שביכולתו למכור לנו אושר באמצעים זולים.

10 אורות הקודש ח"ג, דרך הקודש, סדר ראשון אות יט, עמ' רכא.

11 אילן גור זאב. ראו תומר פרסיקו, לולאת הא-ל, "למה היהדות חשובה לנו", https://tomerpersico.com/2011/07/27/importance_of_judaism/

צמידות האדם לצלם אלוהים שבו, אכן תובעת קבלת עול וענווה בפני המקור הנצחי של הקיום, אך דווקא הכרה זו של הנפש האנושית כחלק מהאינסוף, היא זו המגלה על העוצמה של האישיות הפנימית של האדם, ועוזרת לו להתרומם מעל לחיים הרדודים והפשוטים. מבחינה זו, אדרבא נאמנותו של האדם לזהותו פועלת באופן הפוך למשוער, ויכולה לעזור לו לפרוס כנפיים, בעוד שבחרנות אינסופית יכולה פעמים רבות להשאירו מתבוסס במי אפסיים. אך יש להכיר שיש גם צד שני למטבע. נאמנות לזהות פנימית אינה מן האתגרים המוגדרים והקלים למימוש, ומלבד זאת ישנם גם סיגים שהם חלק בלתי נפרד מתפיסת עולם דתית. פעמים רבות הנאמנות המסורתית עלולה לגרום לאדם לעצור רחוק מאוד מן המטרה. או אז האדם אינו פורש את כל מוטת כנפי נשמתו, אלא נשאר בבינוניות פשטנית ורדודה. בעוד שדווקא הקריאה לאחריות ולמימוש עצמי תוך בחינה מתמדת של כל מרחב האופציות עשויה לעזור יותר בהצמחת אישיות ערכית חופשית ומשוחררת, בטוחה וראויה לשמה. נבחן היגד מורכב זה דרך שני סיפורי ילדים מוכרים, כאשר האחד משמש כתמונת ראי למשנהו.

בין חירות למשבר זהות בספרות ילדים

לא מעט ספרי ילדים הם בעצם ספרי הגות עמוקים המולבשים בלבוש ילדי. כך אנו מתייחסים לספר "הנסיך הקטן" או "הרפתקאות אליס בארץ הפלאות" ועוד. גם בסוגיית החירות שאנו עסוקים בה, ניתן להצביע על ספרי ילדים רבים העוסקים בשאלות יסוד של החירות האנושית.¹² הבולטים בין הספרים המתנצחים זה עם בשורתו של זה, הם הספר "הביצה שהתחפשה" שנכתב (1973) ע"י דן פגיס, והפך לאחד מספרי הילדים הקלאסיים, ומן הצד השני ספרה המרתק של רינת הופר "מישו" (2017).

הספר "הביצה שהתחפשה" פותח במילים: "היה היתה ביצה שלא רצתה להיות ביצה". זהו משל המציג את סיפורה של ביצה שאינה מרוצה מעצמה, ומתגלגלת בנסיונות מצחיקים ולא מוצלחים להתחפש לדמויות שונות. לבסוף מוצאת אותה

12 כך לדוגמה הספר "כספיון הדג הקטן" וכן "הפיל שרצה להיות הכי" שניהם מאת פאול קור, "חומפס: הדובון שיצא לחפש זהות חדשה" של שלומית כהן אסיף, "תום החתול הכחול" מאת יפה טלרק ועוד.

אמא תרנגולת ודוגרת עליה, עד שמתוך הביצה בוקע אפרוח מאושר. כמו בסיפורי ילדים אחרים הסיפור מתאר חוסר שביעות רצון וחיפוש זהות, אך לאחר ניסיונות רבים גיבור הסיפור מוצא את זהותו האבודה ומתחבר אליה. הסיפור מלמדנו שהאושר מונח עמוק בפנימיות זהותנו היסודית, לא כדאי ואף לא ניתן לברוח מזהות זו.

מספרה של רינת הופר "מישו" ניתן ללמוד לכאורה את ההיפך. הופר יצרה יצור חמוד, שנראה דומה מאד וממש מהווה כהומאז' נגטיבי עם ספרו של פגיס. כמו ב"ביצה שהתחפשה", גם דמות זו מתוסכלת מעצמה, ומנסה להתחפש בלא הצלחה ע"י שמוסיפה לעצמה שלל אבזורים המייחדים בעלי חיים שונים. אלא שבשלב זה מגיע המפנה בעלילה. "מישו" בעצם מלמד את כל בעלי החיים כי מתחת לכל התחפושות כולם דומים, וכולם יכולים להשיל מעליהם כל אבזור שהוא, ואף לעטות עליהם איזו תחפושת שירצו. הפיל מחליט שהוא לא צריך חדק, הקיפוד מוותר על הקוצים, הגמל משיל את הדבשת, וכולם מגלים שבעצם מתחת לכל כל החיות הן למעשה ביצה עגלגלה וסתמית; כולן הן "מישו". ומאז החיות מחליפות ביניהן לעיתים את סימני הזיהוי שלהן; הצב עונד כנפיים במקום שריון, ופיל כחול מרכיב מחושים.

הופר היא סופרת מוערכת אך כמו שניתן לשער ספרה גרר וויכוח משמעותי. כך כתב לדוגמה הרב חיים נבון:

הפתרון של הופר הפוך מהפתרון של פגיס. בעולם של מישו, הפתרון אינו להפסיק להתחפש, אלא להפך: שכולם יתחפשו ללא הרף. אם פיל עם מחושים הגיוני בדיוק כמו פיל עם חדק, אז כל העולם כולו הוא רק קרנבל תחפושות ריק. לעומתו, הביצה מהסיפור של פגיס משלימה עם היותה ביצה, וחוזרת הביתה לאמה התרנגולת. שם היא ממתינה בסבלנות, ופתאום היא מגלה שבוקע בה דבר נפלא: היא בעצם אפרוח. ומה זה אומר? שכל אחד צריך להיות קשור לביתו ולזהותו, ואם היא נראית לו פשוטה וסתמית, הוא צריך סבלנות ואמון. אם המתבגר מוכן להתמסר לזהות הביתית הפשוטה שבתוכה גדל, הוא יגלה שהיא עצמה מזמנת לו התפתחות פנימית מסעירה. הסיפור של דן פגיס אומר: לכל אחד מאיתנו יש זהות מולדת, שהיא ברכה משמחת. הסיפור של רינת הופר אומר: לאף אחד מאיתנו אין זהות ושייכות. זהות היא רק תחפושת, שאפשר להחליף בקרנבל מסחרר.¹³

הרב חיים נבון הוא תלמיד חכם, איש אשכולות, אינטלקטואל מן השורה הראשונה, ומן הדוברים הרהוטים של השמרנות המודרנית. ביקורתו ראויה בהחלט ואף מובנת מאוד, ותעיד על כך התמונה הלא תמימה של דוכן הצבוע בצבעי דגל הלהט"ב, המופיע כחלק מתיאור הקרנבל המסחרר, כסימפטום למסר העולה מספרה של הופר. אעפ"כ ובלא שמץ של תמימות, הייתי רוצה להציע ביקורת על תפיסת הזהות המסורתית העולה מספרו של פגיס, ובמקביל להציע פרשנות מתונה ומאוזנת יותר לספרה של הופר.

כהקדמה אצטט משפט קצר ופשטני מהסיפור "ביצה שהתחפשה". משפט לא סימפטי, לטעמי, שיש בו הרבה מן הבנאליות: "איפה היית, ביצתי שלי? כבר מזמן רציתי לשוב עליך, לדגור, כמובן. אמא, אינני רוצה, אמרה הביצה, עלי להתגלגל בעולם. אולי בפעם אחרת, אמרה הדוגרת, ועכשיו תעשי בדיוק כמו כולם". האמירה הפשוטה והישירה: "תעשי בדיוק כמו כולם" היא ביטוי מכעיס כל בר דעת ומאפיין קלאסי של תביעה לשבלוניות אפורה וחד ממדית.

הופר, נחלצה להגנת ספרה, ובין שלל טענותיה בתגובתה לביקורתו של הרב נבון, כתבה דברים שיש בהם טעם:

ניסיתי במכוון להתרחק מהנרטיב המוכר שבו הפרט החוקר את זהותו ננוף על ידי חבריו, נקרא לסדר וחוזר בהכנעה אל מקומו הראוי, לשמחת ההורים המודאגים. אפרוח הוא תמיד אפרוח. פיל הוא תמיד פיל. לא צריך עוד ספר כזה. ב"מישו" באמת קורה משהו הפוך... קצת יותר מורכב... לבחון מחדש הגדרות וזהויות, ולגלות שסממנים חיצוניים הם לעיתים לא יותר מתחפושת ולא מעידים בהכרח על מי שאנחנו. הספר רומז לכך שהזהות נמצאת בתוכנו. בעומק הווייתנו. החיפוש אחר זהות ושאיכות הוא המכנה המשותף לכולנו. כל אחד הוא מישו. ומישו יכול להתפתח לכל אחד... הזהות שלנו לא נקבעת כולה מלידה. היא מתעצבת במהלך התבגרותנו תוך כדי חיפוש, תהייה והכרת האחר. כהורים, עלינו לאפשר לכל ילד לגדול ולמצוא את זהותו. לדאוג שיכיר את מורשתו, אך גם להשאיר לו מקום לגילוי עצמי ולגיבוש זהות מתוך בחירה חופשית.¹⁴

הספר "מישו" אכן מספר על מסע של חיפוש עצמי מתמיד. אך בניגוד ל"ביצה שהתחפשה" בו המסר הוא די פשטני ובנאלי, נראה דווקא שהופר אינה שוללת

14 רינת הופר, מקור ראשון, יג באדר ב' התשע"ט (20/03/2019). תאריך זה הוא תאריך הכתיבה. תאריך הפרסום היה שבוע לאחר תגובתו של הרב נבון.

בהכרח קיומה של זהות פנימית, אלא שהיא בהחלט מבקשת לעורר עניין ומחשבה, וקוראת לחיפוש מעמיק, ורכישת חירות עצמית ואישיות דינמית ובעלת מעוף, שיש בה שחרור מכבלי השבלונה המצויה למכביר, וזהו בהחלט מסר המעורר למחשבה.

כדאי לכולנו לשאול את עצמנו עד כמה אנחנו באמת חיים פועלים וחושבים באופן משוחרר ועצמאי, תוך נאמנות עצמית. או שמא פעמים רבות אנו מאמצים שבלונה מחשבתית, התואמת את החברה בה גדלנו, וחיים במרקם "שבטי" ושטנץ מחשבתית, אשר רבים בו החקיינות והריטואל על פני האותנטיות. המציאות של חברה מסורתית יכולה להביא את האדם השרוי בתוכה להיות כבול, כבוי ושבלוני, בלי יכולת לפרוץ, ובלי יכולת להיות משוחרר מספיק, על מנת להכיל מחשבות אחרות, ולגלות עולמות רוחניים חדשים.

אני תקווה שדברי לא יובנו שלא כהוגן, עכ"פ אומר שלענ"ד ביחס למהות הפנימית העמוקה וודאי צודקים חסידי החירות של "הנאמנות לזהות", אך במישור הנפשי והאישיותי כדאי בהחלט לאמץ את עקרונות הגותם של חסידי החירות "מכווננת המציאות".